

Györffy Miklós

Világirodalmunk világtalansága

A német–holland határon található Straelenben Európai Fordító Kollégium működik. A világ különféle tájairól érkeznek ide műfordítók, és a Kollégium nyújtotta ideális körülmények között irodalmi művek fordításán dolgoznak. A forrásnyelv és a célnyelv bármi lehet, nincs semmiféle korlátozás. A Kollégium bejárati előterében nagy Európa-térkép lóg a falon, és rátűzött gombostűk jelzik azokat a városokat, ahonnan jött már fordító a házba. Ha többen jártak ott egy helyről, akkor annyi gombostű egy kupacban, ahányan voltak már. A legtöbb gombostű természetesen Németország területén található. De például sok színes gombostűfejjel borítja Lengyelországot, Romániát és Csehszlovákiát is – a térkép elég régi már. És nemcsak Varsóból és Prágából állnak ki, hanem úgynevezett „vidéki” városokból is. Feltűnő, hogy Magyarország gombostű-kínálata milyen csekély a többi európai országéhoz képest. Kizárólag Budapesthez van beszúrva – talán három vagy négy gombostű. Az egyik én vagyok, s tudni vélem, hogy a fél kezemen megszámlálható többi kicsoda. A vendégkönyvben mindenesetre az elmúlt másfél évre visszamenőleg nyoma sincs rajtam kívül magyarnak.

Nos, lehet, hogy a magyar műfordító jobban szeret otthon fordítani. De hogy a straeleni térkép elárul valamit világirodalmi kultúránk hályogosodásáról, abban biztos vagyok. Előadásom tézise az, hogy az utóbbi két évtizedben a kortárs külföldi szépirodalom, ha úgy tetszik, a *világirodalom* magyarországi, tehát magyar nyelvű recepciója aggasztóan sorvad. Ez többé-kevésbé ismert tény, tehát pusztán megállapítása nem nagy újság. Vizsgálódásom ezért inkább arra irányul, hogy kicsit közelebbről, részleteiben is lássuk, mit jelent ez, és esetleg keressük a helyzet okait és lehetséges következményeit. Előadásom keretei szűkre szabottak, kompetenciám korlátozott, ezért itt és most csak egy bizonyos, általam legjobban ismert részterületre vonatkozóan szemléltetem a helyzetet, feltételezve, hogy az idevágó észrevételek jellemzőek és általánosíthatók. A kortárs német nyelvű irodalmak hazai recepciójáról lesz szó.

Több okból is szignifikáns lehet az itteni helyzet. Történelmi okokból a német kultúra mindig szoros érintkezésben állt a magyarral, és ez sokféle területen ma sincs másként. A német kultúra és irodalom, mint a legjelentősebb európaiak egyike, ezenkívül példa lehet arra, hogy a miénket is beolvasztással fenyegető globalizált euroamerikai kultúrával szemben mennyire

ismerjük és fogadjuk be egy másik nemzeti kultúrának és irodalomnak azokat a teljesítményeit és tapasztalatait, amelyek a minduntalan újrateemtendő önazonosság kifejezéseiként érthetők. Mennyire számolunk és vétezzük föl magunkat azzal a tudással, amely a mieinkhez részben hasonló problémák tematizálásából szűrhető le. Elvégre, hogy mást ne mondjunk, a németeknél is volt rendszerváltás, volt és van bevallandó, feldolgozandó múlt, még ha mindez Németország egykori megosztottsága miatt ott másképp jelentkezett is. Végül éppen a német kultúra volt az, amely az elmúlt két évtizedben, de különösen a legutóbbi években látványosan befogadta a kortárs magyar irodalom legjavát, tehát még az a kérdés is fölmerülhet, persze nem erkölcsi szempontból, hogy mennyire viszonyoztuk mi ezt, s ha nem viszonyoztuk, vajon miért nem.

Mindjárt a dolgok közepébe vágva nézzük először, mi történt a nagy öregek műveinek fordítása és kritikai fogadtatása terén. Günter Grass többé-kevésbé jelen van a mai magyar nyilvánosságban, de már régóta nem annyira mint író, hanem inkább mint közéleti személyiség. Ennek oka persze elsősorban ő maga, aki a kilencvenes években főleg azzal hallatott magáról, hogy nyilatkozatokban, cikkekben, beszédekben baloldali alapról támadta a két német állam egyesülését, pontosabban azt, hogy az NSZK bekebelezte az NDK-t. Az *Ein weites Feld* című, csúfosan megbukott és tökéletesen félresikerült regényétől eltekintve másik két újabb műve (*Békaszó*, *Az én évszázadom*) meg is jelent magyarul. Ám a mai napig nincsenek lefordítva olyan jelentős régebbi regényei, mint a *Hundejahre* (Kutyaévek, 1963) vagy az *Örtlich betäubt* (Helyi érzéstelenítés, 1969), amelyek annak idején politikai okokból nem jelenhettek meg magyarul. És ilyen okokból késett 14 évet (1959–1973) *A bádogdob* magyar kiadása is, de azóta legalább magyarul is meggyőződhetünk róla, hogy a huszadik század második felének egyik legnagyobb, legeredetibb regénye ez. Ehhez képest roppant szegényes a magyar nyelvű kritikai recepciója. Mivel egyetemi óráimon rendszeresen foglalkozom ezzel a regénnyel, személyes tapasztalatból tudom, hogy a németül nem tudó magyar szakos hallgatók néhány közepes és mára többnyire elavult kritikai esszén kívül mennyire nem találnak használható szakirodalmat erről a regényről, és ezért a szemináriumi dolgozataik rendre ugyanazokat a frázisokat variálják és ismétlik. Bényei Tamás *Apokrif iratok* című, mágikus realista regényekről szóló kitűnő könyve úgy elemzi részletesen Salman Rushdie *Az éjfél gyermekei* című regényét, hogy hivatkozik többek közt az író által is elismert, sőt hangoztatott *A bádogdob*-ihletésre, de hogy maga a Grass-regény miféle sajátos poétikai alakulat, ennek alapos vizsgálatát nálunk még nemigen végezte el senki.

Az egykori *Gruppe 47* ma is élő és alkotó nagysága Grass mellett Martin Walser (1927). Az utóbbi két évtizedben érett, letisztult, változatos öregkori regényeivel Walser mint író magasan Grass fölé emelkedett. A hetvenes–nyolcvanas években még sorra jelentek meg magyarul regényei (*Túl a szerelmen, Lélekedzés, A hattyús ház, Levél Lord Liszthez, Hullámverés*), részben Bor Ambrus fordításában, aki Grass első számú magyar fordítója is volt, és aki haláláig szívügyének tartotta a kortárs német próza magyar tolmácsolását – a kilencvenes években viszont már egyet sem fordítottak le, holott Walser bámulatra méltó termékenységgel ontja azóta is műveit, és ezek némelyike, így például a *Die Verteidigung der Kindheit* (A gyermekkor védelmezése, 1991), *Ohne einander* (Egymás nélkül, 1993), *Ein springender Brunnen* (Szökő kút, 1998) című újabb regényei a német irodalmi élet fontos eseményei voltak, és nagy példányszámban keltek el. Walsernak egyébként az ötvenes–hatvanas években megjelent regényei sincsenek meg magyarul, és közülük mindenekelőtt a *Halbzeit* (Félidő, 1960) tűnik mulasztásnak: a német irodalomtörténetek mind a korszak egyik reprezentatív műveként tartják számon. Martin Walserről, a mai német irodalom kiemelkedő nagyságáról tudomásom szerint egyetlen érdemleges magyar tanulmány vagy elemzés sem jelent meg, és annak idején kimaradt a mára egyébként tökéletesen elavult *A német irodalom a XX. században* című, 1966-ban megjelent tanulmánygyűjteményből is.

Walsernál is ismeretlenebb nálunk az egykor szintén a *Gruppe 47*-hez tartozó, de már 1984 óta halott Uwe Johnson, akit minden német irodalomtörténet a regényforma egyik legeredetibb és legfontosabb háború utáni megújítójaként emleget, és akitől annak idején egyértelműen politikai okokból voltunk eltiltva. Első regénye, a *Mutmassungen über Jakob* (Feltevések Jakobról, 1959) az 1956-os magyar forradalom idején játszódik az NDK-ban, és kéziratát ezért Kelet-Berlinben nem fogadták el közlésre. Johnson erre átköltözött Nyugat-Berlinbe, és ott publikálta regényét, amely *A bádogdobb*al egyidejűleg jelent meg, és mindmáig ahhoz hasonló, nemzetközi rangú alkotásként él a köztudatban. Igaz, ez a regény mostanában teljesen váratlanul megjelent magyar fordításban, egy kis veszprémi kiadónál, de egyelőre teljesen észrevétlenül, ami voltaképp abszurdum, ha figyelembe vesszük magyar vonatkozásait, és azt, hogy több mint negyven év után végre magyarul olvasható egy jelentős külföldi regény. Egy működő recepció ilyenkor mindenesetre vizsgálat tárgyává tenné például azt, hogy a szakmában eddig ismeretlen fordító milyen munkát végzett, mennyire sikerült jól megoldania roppant nehéz feladatát. Semmiféle fordítása nincs még mindenesetre Johnson megkerülhetetlen, monumentális művének, a *Jahrestage* (Évfordulók) című tetralógiának, amelynek kötetei 1970 és 1983 között láttak napvilágot.

A *Gruppe 47* számos további élő és holt alakjának, valamint az idősebb írógeneráció más képviselőinek műveit sorolhatnánk még a hiányok között. Nem állhatom meg, hogy néhányat meg ne említsek, például Ingeborg Bachmann *Malina* című regényét (1967) és líráját, Arno Schmidt neoavantgárd és Wolfgang Hildesheimer posztmodernbe hajló prózáját, olyan klasszikusnak, mint Max Frisch, a lefordítatlan regényeit és naplóját. Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb európai írója, az osztrák Thomas Bernhard annyiban kivételnek tekinthető, hogy épp a kilencvenes években, a halála után, úgy-ahogy befutott Magyarországon, hiszen két évtizedes kelletlenkedés után végre sorra jelentették meg műveit a kiadók, de például 1986 óta még mindig lefordításra vár utolsó és talán legnagyobb regénye, az *Auslöschung*, nem beszélve jobbnál jobb színdarabjainak sokaságáról. Ugyanakkor nem volt kritikai nyoma annak, hogy egyik-másik művének a fordítása elképesztően rossz, tulajdonképpen használhatatlan. Például ez bizonyosodik be most egyetemi szemináriumomon az *Egy gyermek megindulról*. Éppen Thomas Bernhardról különben több elemző és kritikai írást is publikáltak magyar szerzők magyarul, és talán ő az egyetlen kortárs német nyelvű író az utóbbi időben, akiről önálló könyvecske is megjelent: Kurt Hofmann *Beszélgetések Thomas Bernharddal* című gyűjteménye 1999-ben a Palatinus Kiadónál.

Mindez azonban az összképnek csupán egyik aspektusa: a ma már többé-kevésbé irodalomtörténeti jelentőségű alkotások ismeretlensége, feldolgozatlansága, és ez részben még az előző kultúrpolitikai korszak mulasztása. De nem jobb a helyzet a középgeneráció és a fiatalabb szerzők jelenkori műveivel sem. Az egyik legkirívóbb példa Botho Strauss esete. A ma 57 éves író Thomas Bernhard és a nálunk nem kevésbé ismeretlen, legfeljebb csak hírhedségéről ismert Heiner Müller mellett az utóbbi három évtized legkiválóbb német drámaírója. A *Kalldewey Farce* legutóbbi, az ősbemutatót húszéves késéssel követő Kamrabeli bemutatója is tanúsíthatja, mi az, ami a magyar színházművészetből jóvátehetlenül kimaradt, nem utolsósorban Botho Strauss mellőzése miatt. Könyv alakban mindössze egy Strauss-kötet jelent meg eddig magyarul *Kicsi és nagy* címmel, benne két drámával, 1990-ben. Strauss azonban azért is jó példa a magyar befogadó közeg érthetetlen közönyére vagy tájékozatlanságára, mert e darabok mellett ő az utóbbi két évtizedben nagy hatású prózai szövegeket is publikált, amelyek az esszé, a tárcs, a napló és az elbeszélés sajátos elegyéből kikevert hangon szólalnak meg, és ebben a mivoltukban akár rokoníthatók az új magyar irodalomban vezető szerepet játszó posztmodern írásmódokkal. A *Paare, Passanten* című kötetét Peter von Becker német kritikus „a nyolcvanas évek »Minima Moralia«-jának” nevezte – Adorno művére célozva –, amint erről a *Jelenkor* egy 1995-ös számában, a Strauss-

mű szemelvényeivel együtt, magyarul is olvashattunk. Egy újabb esszéje, az *Anschwellender Bocksgesang* (Áradó kecskeének) című, amelynek egy fontos részlete a *Der Spiegel*-ben jelent meg először, magyar fordításban pedig, gyakorlatilag visszhangtalanul, a *Színház* egy 1993-as számában, a kilencvenes évek német szellemi életének legnagyobb vitáját kavarta. Két éven át foglalkoztak a legnagyobb és legjobb lapok azokkal a kérdésekkel, amelyeket Botho Strauss esszéje vetett fel. Sem terem, sem felhatalmazásom nincs itt arra, hogy az írás érdemi részével foglalkozzam, csak mint szimptómát említem, hogy erről a vitáról legfeljebb a németországi laptudósítók alkalmi helyzetjelentéseinek formájában szerezhettünk itthon tudomást, holott olyan kérdéseket érintett, amelyek a kilencvenes évek magyarországi közbeszédének is alapvető témái voltak, csak, sajnos, többnyire földhözragadt, pártos perspektívában.

Strauss mellett a kortárs német irodalom derékhadának további fontos alakjait sorolhatnám, akik mindmáig ismeretlenek nálunk: Jurek Becker, Hans Joachim Schädlich, Dieter Kühn, Urs Widmer, Brigitte Kronauer, Gerhard Roth, Bodo Kirchhoff, Herta Müller, Rainald Goetz stb. Peter Handke mintegy 10 éve eltűnt a magyar könyvkiadásból, holott ugyanolyan rendszerességgel jelennek meg további művei, mint a hetvenes-nyolcvanas években. Drámakötet az utóbbi évtizedben csak Bernhardtól jelent meg, egy-egy drámafordítás még a szakmának szóló színházi folyóirat mellékleteként, a kortárs líra interpretációja pedig úgyszólván teljesen eltűnt – esetleges, szórványos folyóiratközlésektől meg az olyan személyes affinitáson vagy kapcsolatokon alapuló fordításoktól eltekintve, mint amilyenek például **Eörsi István** Ernst Jandl-fordításai.

Mi az, ami mégis megjelent a német kánonhoz sorolható művek közül? Bernhardon kívül elsőként talán Christoph Ransmayr említendő két kiváló regényével (*Az utolsó világ*, *Kitahara-kór*). Megjelent Elfriede Jelinek két régebbi regénye: a *Kis csukák* és *A zongoristalány* – az előbbi 1975-ből, a másik 1983-ból. A Jelenkor Kiadó és a JAK megjelentette Robert Menasse *Selige Zeiten, brüchige Welt* című regényét *A regény kora* címmel. Megjelent két nagy nemzetközi könyvsiker: Robert Schneider *Schlafes Bruder* (Álomnak fivére) című regénye és Bernhard Schlinktől a *Der Vorleser* (A felolvasó), de ezek alighanem túlbecsült művek, amelyek hamarosan feledésbe merülnek. Kimondottan lektőrnek tartom Patrick Süskind nálunk is sikeres bestsellereit, *A parfümöt* és *A galambot*, és akkor itt sorolhatnék még további bestsellereket, ez azonban nem tartozik a tárgyhoz.

Felsorolásom egyébként sem teljes, sem a hiányoké, sem a megjelent fordításoké, de a fentiekből is kiolvasható: a nyolcvanas-kilencvenes évek német nyelvű irodalma

Magyarországon szinte ismeretlen, és figyelembe véve azt a fordítási és recepciós kultúrát, amely a 19. század utolsó harmadától egészen a 20. század hetvenes éveiiig többek közt a német irodalom közvetítése terén és még a pártállami cenzúra korlátozásai mellett is működött, az utóbbi két évtizedben jelentős visszaesés történt. Még a fordítások visszaszorulásánál is nagyobb a kritikai fogadtatás, a magyar nyelvű modern filológia deficitje. Ennek a többé-kevésbé ismert jelenségnek fő okait is tudni véljük: a szépirodalom szerepének, befolyásának csökkenése, az olvasási kultúra hanyatlása, a magyar könyvkiadás és könyvterjesztés rendszerének válsága vagy finomabban fogalmazva: átalakulása. Ezek valóban döntő tényezők, de úgy gondolom, más okokat is érdemes mérlegelni, hogy világosabban lássunk.

Föl kell tenni például azt a kérdést, nem a mai német irodalommal van-e valami baja a magyar irodalmi ízlésnek, esetleg a kiadóknak. Erre a kérdésre persze szinte lehetetlen válaszolni, hiszen amit nem ismerünk, azt elutasítani sem lehet. Igaz, a kiadók elvben ismerhetik a kínálatot, de tapasztalataim nem arra vallanak, hogy átfogó tájékozottság, határozott irodalmi ízlés és poétikai koncepciók alapján hoznák döntéseiket. Szellemi nyomás, amely kikényszerítene bizonyos publikációkat, mindenesetre nem nehezedik rájuk. Egy biztos, a német irodalom a nemzetközi szintén egyáltalán nincs elszigetelődve, történetesen elég pontos ismereteim vannak arról, mi minden jelenik meg belőle francia, holland, lengyel vagy szlovén fordításokban. Akár szégyenkezhetnénk is emiatt.

Két további körülmény is arra késztet, hogy ne holmi kurucos magyar olvasói vagy irodalmi ízlést okoljak a szegényes recepcióért. Először is az élő magyar irodalomnak valójában szoros személyes és intertextuális kapcsolatai vannak a mai német irodalommal és kultúrával. Számos írónkat kiadják Németországban, ezek nagy része rendszeresen hosszabb időt tölt ott hol ösztöndíjasként, hol felolvasóközutakon, többé-kevésbé mind tud, és bizonyára olvas is németül. Ez az érintkezés tehát elsősorban német nyelven folyik. Német nyelven a jelek szerint irodalmi hatások is érik ezeket az íróinkat. Külön előadás vagy tanulmány szólhatna arról, hogy Tandori Dezső, Nádas Péter, Esterházy Péter, Kertész Imre, Krasznahorkai László, Kukorelly Endre, Márton László műveiben milyen német kulturális vagy irodalmi hatások, illetve intertextuális kapcsolatok mutatkoznak – Esterházyra vonatkozólag egyébként foglalkozott is ezzel már egy-két tanulmány.

Ezek a hatások persze nem csak a kortárs irodalomból származnak, és itt találjuk szembe magunkat a recepciós helyzet egy másik sajátosságával, amely szintén ellentmond a német

kultúra elleni averzió feltevésének. Míg ugyanis a mai német irodalom háttérbe szorult, a recepció jeles teljesítményei születtek meg a klasszikus és a modern német irodalom közvetítése terén. Első helyen a Jelenkor Kiadó impozáns Kleist-kiadása említendő és Földényi F. László ehhez kapcsolódó, monográfiával főlérő Kleist-szótára. Az új *Kohlhaas Mihály* fordítója, Márton László szintén fontos szereplője a német kapcsolatnak, de nála különösen szembeötlő a régi irodalom preferálása. A recepció további fontos teljesítményeiként említhetők Halasi Zoltán úttörő fordításai és a hozzájuk kapcsolódó filológiai munkálatai: Johann Peter Hebel *Kincsesládikójának*, a romantikus E. T. A. Hoffmann eddig le nem fordított elbeszéléseinek és a svájci Kafka-kortárs, Robert Walser válogatott novelláinak kiadása. A kilencvenes években végre sor került Heimito von Doderer két regényének, valamint Hermann Broch *Az alvajárók* című regénytrilógiájának első magyar kiadására – a Jelenkor Kiadó ezekben a vállalkozásokban is vezető szerepet játszott. Impozáns és hézagpótló vállalkozás a Cartaphilus Kiadó egyre bővülő Hermann Hesse-sorozata. Végül a pozsonyi Kalligram Kiadó folyamatban lévő Musil-kiadását említeném, amely magyar nyelven először mutatja be filológiailag többé-kevésbé megalapozottan Musil életművének teljes spektrumát. E vállalkozások felől nézve nehéz volna a németekkel szembeni előítéletet látni a kortárs irodalmuk iránti érdektelenségben.

Egy-egy külföldi irodalom hazai recepciójában egyaránt fontos szerepet játszanak az írók, a fordítók, a kritikusok és a filológusok. Íróink, ahogy erről már sokszor volt szó, ma lényegesen ritkábban fordítanak, mint azelőtt. Hagyományos értelemben vett irodalmi esszét vagy kritikát sem igen írnak. A német nyelvterületet tekintve hamarjában csak Tandori Dezső, Márton László, Forgách András, Halasi Zoltán, Schein Gábor jutnak eszembe mint kivételek. Hogy más nyelvterületek néhány hasonló *poeta doctus*-át kivéve a többiek mit és milyen nyelven olvasnak, mit hogyan fogadnak be, mi hogyan hat rájuk, erről voltaképp nagyon keveset tudhatunk. Gondoljunk csak bele, a magyar irodalom történeti hagyományai felől nézve igencsak furcsa fejlemény: íróink alig írnak más írókról, különösen külföldiekről.

A filológusok, a germanisták – ez is új fejlemény – szinte teljes mértékben a német nyelvű nemzetközi germanisztika hálózatához és diskurzusához kapcsolódnak, vagy igyekeznek legalábbis abban elhelyezkedni, mert tudományos presztízst és anyagi előnyöket csak az kínál nekik, ha német nyelvű külföldi folyóiratokban publikálnak, nemzetközi konferenciákon német nyelvű előadásokat tartanak, ösztöndíjasként vagy vendégtanárként külföldi egyetemeken dolgoznak. A magyar germanisztika így alig válik a német irodalom magyar

nyelvű recepciójának, a magyar irodalmi diskurzusnak a részévé. Maradnak a főhivatású fordítók, lektorok és kritikusok mint a recepció fő letéteményesei, és ők a német nyelvterületen nagyjából a fent körvonalazott teljesítményt nyújtották. Hogy azért-e, mert gúzsba voltak kötve, a kiadói nyomorúság, az olvasásellenesség, a provincializmus gúzsába, vagy mert ők maguk voltak restek folytatni a magyar irodalmi kultúrának ezt a fontos vonulatát, döntse el magában ki-ki, akit a kérdés illet. Azt pedig, hogy mindez mennyiben vág egybe más irodalmak recepciójának helyzetével, vagy mennyiben mond neki ellent, megint csak külön-külön kellene megvizsgálniuk olyanoknak, akik erre illetékesek, és az összképből talán megtudhatnánk, csakugyan aggasztóan világtalan-e újabb világirodalmi műveltségünk.

(Györffy Miklós írása szerkesztett változata annak az előadásnak, amely a IX. JAK Tanulmányi Napok „Világirodalom-kritika” témájában hangzott el Pécsen 2001. október 6-án. *A szerk.*)